Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-8, Sept-2013 Available online at www.aygrt.isrj.net

टी ॥ ¢ी ॥ी ी ॥॥ी ॥ ःीी ॥ Őी ×ीीी ßी ॥

S. T. Patil
HOD, Dept. of Marathi,
M.H.M.Arts And Commerce College, ModnimbDis.Solapur

सारांश : वेदज्ञळापासु महाभारत ज्ञळापर्यंत स्त्री शिजजाविषयी थोडे औदासिय समाजात आलेले दिसते.महाभारतज्ञळी मुलींाा शिजज देज्याची रीत होती.पज त्यांच्यासाठी शाळा ाव्हत्या.घरच्या घरी पित्याप ासू, थोरल्या भावापासू ज्िंवा घरी येजा -या विद्वाा अतिथीपासू त्यांाा शिजज मिळत असे.

प्रास्तावि :

लिहिजे वाचजे व ज्ञाही धार्मिज्ञ जोष्टी त्यांाा शिज्ञविल्या जात.जत्रिय मुलींाा ृत्यज्ञ ीतादी ललित ज्ञलांचे शिजज देत असत.मुलींाा ृत्य शिज्ञविज्यासाठी विराटाच्या राजवाड्यात स्वतंत्र ृत्यशाळा बांधलेली होती.स्त्रियांाा ज्ुमारीदशेतच जे ज्ञाय शिजज द्यायचे ते देज्याचा प्रघात होता.स्मृतीज्ञळातील स्त्री शिजजामध्ये बदल होत जेला.त्यांच्या स्त्री शिजजविषयज्ञ दृष्टीज्ञोात फरज्ञ पडला.आर्यांचा संपर्ज्ञ व संघर्ष भिन्न भिन्न सामाजीज्ञ जटांशी येऊ लाजला. 'ब्रम्हवादिाी ' स्त्रियांची समाजाला जरज वाटोाशी झाली.सा-या स्त्रिया 'सद्योवधू' म्हजजे लवज्ञर विवाह होऊा संसारात पडजा -या ब-या असे समाजाला वाटू लाजले.अशा स्त्रियांच्या शिजजाचा फारसा प्रश येत ााही.त्या मुळे मुलींचे उपाय ा जुरुजृही राहूा विद्यार्जा ज्ञरजे बंद झाले.

इ. स.८ व्या व ९ व्या शतज्ञापर्यंत ज्ञाही विदुषी स्त्रियांचे उल्लेज सापडतात.'जाथा सप्तशती' या ग्रंथात रेवा, रोहा, माधवी, राशिप्रभा, इत्यादी ज्ञवयित्रींाी रचलेल्या जाथांच ा उल्लेज आला आहे. जलीफा हरुा याच्या ज्ञरजिर्दीत ८ व्या शतज्ञात एज्ञा वैद्यज्ञावरील ग्रंथाचे भाषांतर अरबी भाषेत झाले.तो मुळ ग्रंथ एज्ञा तज्ञ स्त्री वैद्याो लिहिला असूा अरबी आुवादात तिचे ााव 'रुसा' असे आहे.ज्ञामसुत्रातील उल्लेजावरुा जाया, वादा , ृत्य, चित्रज्ञला, मालाज्रथा, जेळजी ज्ञरजे, घराची सजावट ज्ञरजे, इत्यादी ज्ञलांच ा अभ्यास ज्ञरुा स्त्रिया त्यात ाैपुज्य मिळवित असत.

आपल्या असेही ादिर्शाास येते ज्ी, वरील सर्व उदाहरजे ही उच्चवर्जीय सुशिजित ा, स्त्रियांची उदाहरजे आहेत.सामाय स्त्रियांचा विवाह लवज्ञर होत असल्याो व शिज्ञ ाजाची संधी मिळत ासल्याो त्यांचे ज्ञार्यजेत्र अजदी संज्ुचित होऊ लाजले.स्मृतींाी आठव्या वष ापर्यंत मुलींचे विवाह झाले पाहिजेत असा दंडज्ञ घातला आजि पुराजांाी मुलींच्या लजाचे हेच वय स्विज्ञारले. असे ओज्ञ पौराजिज्ञ आज्याााावरुा दिसूा येते. (ब्रम्हपुराज १६५:८) इतक्या लहाापज ी लज्ञ ज्ेल्याो ज्ञाार्जाासाठी अध्यया ज्ञरजा -या स्त्रियांची वजी पुराजात ााहीत.शिजजासाठी मुलींाा दीर्घज्ञाल अविवाहित रहावे ही ज्ल्पाच समाजाो टाज्ूा दिली होती.ब्राम्हज आपल ्े तत्वज्ञाा स्त्रियास शिज्ञवित ााहीत असे मेर्जेस्थिाीसो म्हटले आहे.

धर्मचर्चा, ाीतितत्वचर्चा, तत्व ज्ञााविषयज्ञ चर्चा व त्यात जार्जी मैत्रेयी ज्िंवा सुलभा यांच्यासारज्या भाज घेजा -या स्त्रिया भूतज्ञळात जमा झाल्या होत्या.उच्चवर्जियांाी ज्ञाााची दालो स्त्रियांसाठी बंद ज्ञरुा टाज्ली होती. ज्ुली व संपन्न आजि सुसंस्ृत घराज्यात मात्र मुलींचे वाङ्मयीा आजि ज्लात्मज्ञ शि ाजज थोड्याफार प्रमाजात चालू होते.इ. स.ांतर २०० ते ४०० पर्यंतच्या स्त्रियांच्या शिजजाच्या वाटचालीचा विज्ञास भारतामध्ये ज्ञशा स्वरुपात झाला.पुरुषांप्रमाजे स्त्रीयांाा शिजजाचा अधिज्ञार होता ज्ञा?त्याचे स्वरुप ज्ञसे होते हे जाजूा घ्यावे लाजेल.

वेदज्ञळात स्त्रियांाा पुरुषांप्रमाजे स्वतंत्र बौध्दिज्ञ व अध्यात्मिज्ञ जीवा जजायचे म्हटले तर त्यांाा मुभा होती.मुलींचे उपाया वयाच्या आठव्या वर्षी होऊा त्यांाा विवाह ह ोईपर्यंत मुलांप्रमाजे ७/८ वर्षे शिजज घेता येत असे.मुलीही वेदाध्यया ज्ञरीत होत्या.त्यां ाा शिजजासाठी समाजाचाही विरोध ाव्हता.वैदिज्ञ सुक्ते आजि ाीत्यौमित्तिज्ञ ृत्यांाा लाजजारी सुक्ते त्या मुजोद्जत ज्ञरीत.लहाापजी शिजज मिळाल्याो वैदिज्ञ ज्ञळी स्त्रियाही विदुषी असत. 'ब्रम्हवादिाी ' म्हजजे सभा संमेलाातुा वादविवादात भा ज घेजारी स्त्री 'सद्योवधू' म्हजजे लवज्ञर विवाह होऊा संसारात पडजारी स्त्री असे विद्यार्थींीचे दोा प्रज्ञार होते.ब्रम्हवादिी स्त्रिया आज म ब्रम्हचर्य पाळूा वेदविद्येचा व ब्रम्हविद्येचा अभ्यास ज्ञरीत.पठजाशिवाय स्वतंत्र लेजाही त्या ज्ञरीत.ऋग्वेदात त्यांची सुक्तेही आहेत.त्यात विश्ववारा, घोषा, लोपामुद्रा, उर्वशी, अपाला, इत्यादी स्त्रियांची ाावे आहेत ा.

इ. स.पुर्व ४५०० ते इ.स.पुर्व १२०० पुर्व वैदिज्ञ ज्ञळात स्त्रियांाा शिजज घेज्याचा अधिज्ञार होता.परंतु सर्वप्रथम ज्ुटुंब हीच स्त्रियांसाठी शिजजाची ज्ेंद्रे होती.सज, समारंभ व धार्मिज्ञ ज्ञार्यात पतीच्या बरोबरीा पतीलाही सर्व अधिज्ञार असत.या व्यतिरिक्त ज्ञाही मुली मुलांच्या बरोबरीा जुरुज ृही राहूा उच्च शिजज्ञाही घेत असत.त्यांचा दर्जा 'ऋषिज्ञा' असा असे यावरुा असे दिसते ज्ी, स्त्रियांाा या ज्ञळात शास्त्रीय आजि प्रात्य ाजिज्ञ ज्ञााही उदा.विजज्ञाम, सुतज्ञताई, इत्यादी दिले जात असे याचा संदर्भ ऋग्वेद आजि अथ र्व वेदात आढळतो.

पाजिाी (४:१:१४) स्त्री शिजजाची स्थिती दर्शविजारे 'ज्ञाशज्ृत्सा ' आजि 'आपिशला' असे दोा शब्द व्युत्प ादिले आहेत.ज्ञाशज्ृत्साज्ृत मीमांसाशास्त्राचे अध्यया ज्ञरते ती ज्ञाशज्ृत्सा आजि आपिशलांचे अध्यया ज्ञरजारी ब्राम्हजी ती आपिशला याचा अर्थ पाजि ाी व ज्ञत्याया यांचे ज्ञळी स्त्रिया धर्माचा देजील अभ्यास ज्ञरीत. उपाध्यायाची पती ती उपाध्यायााी

व प्रत्यज स्वतः शिज विजारी ती उपाध्याया असा त्यातील भेद पाजिाी दाजवला आहे . यावरु हेही लजात ा येते ज ी, सुमारे ४५०० वर्षापूर्वी आजच्या सारज्या स्त्रिया शिजिज ा होत्या त्या अध्यया आजि अध्यापाही ज रीत.

स्त्रिया शास्त्राभ्यास ज रीत त्याप्रमाजे रजांजजावर पराज्र मही ज रीत.त्यासाठी त्या सैाजि ी शिजज घेत अस ाव्यात ज ारज रामायज ज ाळापर्यंत स्त्रियांाी रजांजजावर ज ामजिरी बजावल्याची उदाहरजे सापडतात.रौद्राश्व ाावाचा पौरव राजा होऊा जेला हा आपल्या घोड दलाबद्दल फार प्रसिध्द होता.याच्यावेळी स्त्रियाही घोडेस्वार असत. अश्वारोही स्त्रियांची तुज डी यांच्या सैयात होती असे वायुप ुराजात (९९ : १२० : १२७)म्हटले आहे.या ज ाळात विवाहाची वयोमर्यादा १२-१४ वर्षे होती.तेव्हा या ज ाळात मुलींाा लेजा वाचा शिज वु थोडीशी वाङ्मयाची ओळज ज रुा देत.या ज ाळात स्त्रिया प्राज ृत भाषाचा विशे ष अभ्यास ज रीत.अभिजात संस्ज ृत वाङ्मयात स्त्री शिजजाचा सार्वत्रिज उल्लेज सापडतो.ज ालिदासाच्या मालविज ाजिमित्र ाटज ात मालविज े ला ाृत्यजीतादि ज लांचे शिजज देज्यासाठी ाट्याचार्यांची ोमजूज झाली होती असे दिसते.शाजु ंतलात यवाींचा उल्लेज आहे.त्या धार्ुविद्येत व जड्जादी शस्त्रांच्या वापरात ाािपूज असत.अतिथि सत्ज ाराचे महत्त्वाचे ज ाम सुशिजित मुलींच्याज डे सोपवले जात असे दिसते.‘मालतीमाधव’ या ााटज ा त ज ामदज ी ही भूरिवस व देवरात यांच्याबरोबर शिजज घेत असल्याचे भवभूती साजतो. (इ. स. ८ वे शतज)

अभिजात संस्ज ृत ााटज ातील जवळजवळ सर्व ाायिज ा चांजल्या शिजित व ाृत्य, जीत, वाद्य, चित्रज ला या ज लांमध्ये ािपुज असल्याचा उल्लेज आहे.मालविज ा, शजु ंतला, उर्वशी, प्रियवंदा, आुसया, मालती, रतावली, प्रियदर्शिज ा, मलयवती या ाायिज ा अ ाजि सजी ललितज लांमध्ये ािपुज असल्याचे उल्लेज संस्ज ृत ााटज ात आहे त.शीलभट्टारिज ा, विजयांज ा, इत्यादी अत्यंत ािपुज ज वयित्रींचा उल्लेज राजराजेश्वराो ‘सुक्तिमुक्तावली’ या ावव्या शतज ात लिहिलेल्या ज्रंथात जे ला आहे.ज ालीदासाांतर वैदर्भीरीतीाी लि ाहिजारी विजयांज ा ही साजात सरस्वतीच होती असे त्याो म्हटले आहे.

इ. स.च्या चौथ्या शतज ापासू दहाव्या शतज ापर्यंत स्त्री शिजजाची अवहेलाा होऊ ला जली.हळूहळू शिजज घेतलेल्या स्त्रियांची संज्या ज मी होऊ लाजली आहे.समाजधुरीजांाी बुद्ध्या स्त्रियांसाठी ज्ञााची दालां बंद ज रुा घेतली.मोघलांच्या ज ाळात ज ाही अंशाो स्त्रियांच्या शिजज ाची सोय होती. तया ज ाळात स्त्रिया ‘पदाोशिा ’ असल्यामुळे विशेषतः लहाा वयातील मुली ‘मक्ताब’ मध्ये शिजज घेज्यासाठी येत असत. त्या जटाजटाो शाळेत येत असत.तसेच येज्याचे प्रमाजही ज मी असत.जृहशास्त्र आजि धार्मिज शिजज यांचा समावेश होता.राजघराज्यातील स्त्रिया जाया व साहित्य यांचाही अभ्या स ज रीत.

बाबरची मुलजी ‘जुलबदा ’ बाुबेजम हिो ‘हुमायुाामा ’ लिहिला होता.त्याचप्रमाजे युध्दशास्त्र, राजाीतीशास्त्र यातही ती प्रवीज होती.ाूर जहाँ व मुमताजमहल यांाा जाया आजि वाङ्मय यांची विशेष आवड होती.ाुरजहाँ राजज ारजातही प्रवीज होती. झेबुन्नीसा हीसुध्दा उच्चशिजित स्त्री होती आजि तिचे हस्ताजर अतिशय सुंदर होते. तिचा स्वतःचा पारशी आजि अरेबिज वाङ्मयाचा अभ्यास होता. तिला अरबी, फारशी, तुर्ज ी, ज ाडी, मराठी या भाषा अवज त होत्या.अज बराो ा ार मुलींच्या शिजजासाठी शाळा ज ाढल्या होत्या. एजं दरीत स्त्रियांच्या शिजजाज डे दृष्टीजेप टाज ल्याांतर असे दिसते ज ी, पडदा पध्दती, मुस्लीम राज्यज र्त्यांचा आत्स ाह आजि ज्रामीज भाजात शिजज सोयीसुविधा मुस्लीम ज ाळात उपलब्ध होऊ शज ल्या ााहीत व ओज स्त्रियांाा शिजजापासू वंचित रहावे लाजले. भारतीयांच्या समस्या समजुा घेऊा त्या समस्यांवर ठोस उपाययोजाा शोधावी म्हजू ब्रिटिश पार्लमेंट मार्फत (that the Government ought to give to the native female education)एज ा समितीची स्थापाा जे ली.१८ जुलै १८५४ रोजी शैजजिज धोरज जाहीर जे ले.या जं पाी ‘बोर्ड ऑफ जं ट्रोलचा सभापती चार्ल्स जु ड’ हा होता.त्यामुळे जं पाीचे हे आज्ञापत्र ‘वुडचा जलिता’(‘Woods Despatch’)जिं वा ‘भारतीय शिजजाची साद ’(‘Magna Charta of Indian Education’)या ाावाो ओळजली जाते.जु डो आपल्या जलित्यात स्त्रीशिजजाचाही पुरस्ज ार जे लेल ाा आहे.भारतातील स्त्रियांाा शिजित जे ले पाहिजे याची जाजीव संचालज ांाा झालेली होती.स्त्री शिजजाचे ज ार्य पवित्र असल्यामुळे त्यासाठी आुदााही मंजुर जे ली जाव ाेत असे त्याो म्हटले आहे.“Our Governer general in council has declared in India its and cordial support and in this we heartly concur” – Wood’s Despatch

हंटर आयोजा (१८८२) च्या ाजरेतूाही स्त्री शिजजाचा माजासलेपजा सुटलेला ााही.म्ह जू त्यांाी स्त्रियां ाा योज्य दर्जाचे शिजज दिले पाहिजे.त्यासाठी ज ाही शिफारशी मांडल्या.त्या म्हजजे मुलींच्या शिजजासाठी आुदाा द्यावे.मुलींच्या शाळेत स्त्री शिजज ांची ोमजुज ज रावी.त्यांचे शिजज िवााशुल्ज असावे.जरीब मुलींाा शिष्यवृत्त्या दिल्या जाव्यात.प्राथमिज शाळांच ा अभ्यासज्र म सोपा ज रावा.मुलीसाठी स्वतंत्र माध्यमिज शाळा सुरु ज राव्यात.व्यवहारोपयोजी विषय असावेत.पडदा पध्दती असल्याो घरी राहजा -या मुलींसाठी त्यांच्या घरी शिजिज ा पाठविज्याची सोय ज रावी.लांबुा येजा -या मुलींच्यासाठी वस्तीजृहाची सोय ज रावी.स्वतंत्र महिला प्रशिजज महाविद्यालयाची स्थापाा ज रावी.३ फे ब्रुवारी १८८२ ला ‘भारतीय शिजज आयोज’(‘Indian Education Commission’)ज रज्यात आला.या आयोजाचे अध्यज ज्व्हॅार जारलच्या ज ार्यज ारी मंडळातील सदस्य विल्यम हंटर हे होते.पुढे १९१७ मध्ये सॅडलर आयोज (ज लज त्ता विद्यापीठ आयोज).पहिले महायुध्द संपज्यापुर्वी मायज े ल सॅडलर यांच्या अध्यजतेजाली हा आयोज स्थापा जे ला.त्यांाीही स्त्री शिजजाचा प्रसार व्हावा म्हजू ज ाही शिफारशी सुचविल्या . मुलींाा वयाच्या १५ ते १६ व्या वर्षापासु स्वतंत्र ‘पडदा स्जु ल’ स्थापा ज रुा शिजजासाठी पाठवावे, स्त्री शिजजासाठी स्वतंत्र मंड ळ असावे, स्वतंत्र अभ्यासज्र म असावा, ज्या ठिज ाजी पडदा पध्दत ााही तेथे मुलींाा सहशिजजाला उत्तेजा द्यावे, आरोज्य शिजजाची व्यवस्था ज रज्यात यावी, ज लज त्ता विद्यापीठामध्ये स्त्री शिजजासाठी स्त्री शिजज परिषद स्थापा ज रज्यात यावी व या परिषदेमार्फत स्त्रियांाा चिजि त्साशास्त्र व शिजिज ा प्रशिजज देज्यात यावे, धंदेशिजज, व्यवसाय शि जज, तांत्रिज शिजज यांची सोय जे ली जावी. अशा स्त्री सुधारजा विषयज शिफारशी जे ल्या.

विद्यापीठ शिजज आयोज (University Education Commission)यालाच राधाजृ ष्जा आयोज १९४८ -१९४९ असेही म्हटले जाते.या आयोजाो राष्ट्रीय जीवाातील स्त्रियांचे महत्त्व, महिलांसाठी अभ्यासज्र म व त्यांचा भविष्यज ाळ यासंबंध ाी बारज ाई विचार ज रुा जालील शिफारशी जे ल्या.महिलांाामहाविद्यालयीा आवश्यज सुविधा पुरवाव्यात,

महिलांच्या शिजजविषयज् सुविधात ज् पात ा ज् रता वाढ ज् रावी.त्याचबरोबर ज्रहश ाास्त्र, पाज् शास्त्र, ाीति ाशास्त्र, धर्मशास्त्र, हस्तज् ला, ललितज् ला या विषयाचे शिजज दिले जावे. महिलांाी पुरुषांचे आज् रज ा ज् रता स्वत:ला योज्य अशा शिजजाज् डे लज ज्रेद्रित ज् रावे. सॅड लर आयोजाप्रमाजेच याही आयोजात शिफारशी ज् रज्यात आल्या.

ज् ोठारी आयोजाोही १९६४ -१९६६ मध्ये शिजजविषयज् प्रशांचा सज्ोल अभ्यास ज् रुा ६९२ पृष्ठांचाआपला अहवाल २९ जाू १९६६ रोजी भारत ााचे तत्ज् ालीा शिजजमंत्री श्री. एम. सी.छजला यांच्यासमोर मांडला.या आयोजाो आपल्या अहवालास 'शिजज आजि राष्ट्रीय विज् ास' असोाामाभिधाा दिले होते.या भारतीय शिजज आयोजाचे अध्यज डॉ.डी.एस.ज् ोठारी हे असल्याो या आयोजाला 'ज् ोठारी आयोज' असेही संबोधले जाते.या आयोजाो महिला अध्यापिज् ांसाठी शिजजाचा सर्व स्तरावर, सर्व विभाजात स्त्रिया ंच्या ोमजुज् ाा उत्त ेजा दिले जावे, अधिज् प्रमाजात अर्धवेळ ाोज् रीच्या संधी उपलब्ध ज् रुा द्याव्यात, ज्रामीज भाजात महिला शि जज् ाा राहज्याची सोय उपलब्ध ज् रुा द्यावी, प्रौढ स्त्रियांच्यासाठी संजिप्त अभ्यासज्र मा ंचा विस्तार ज् ेला जावा, पत्रव्यवहाराद्वारे शिजजज्र म पुर्ज ज् रज्याच्या सोयी अधिज् प्रमाजात उपलब्ध ज् रुा दिल्या जाव्यात, ज्रामीज भाजात ज् ाम ज् रजा-या शिजज् ाा जास भत्ता दिला जावा, स्त्री शिजजाच्या बाबतीत या आयोजाो स्त्री व पुरुष भेद शिजजातील दूर ज् रावा, स्त्रिया व मुली द ांच्या शिजजासाठी राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर स्वतंत्र यंत्रजा ाार्माज ज् ेली जावी.

मॅट्रीज् उत्तीर्ज तरुजींाा ाोज् रीच्या संधीत वाढ ज् रावी.जुजवत्ताप्राप्त स्त्रियांाा शि जज, परिचर्या समाजसेवा या जेत्रातपुर्जवेळ ज् ाम ज् रज्याची संधी मिळावी, मुलींच्या आवडीचे प्रमाजपत्र व पदविज् ा अभ्यासज्र म सुरु ज् रुा त्यांाा प्रोत्साहा द्यावे.ज्रामीज महिलांाा साजर ज् रज्यासाठी व स्थाािज् प्रौढ शिजज ज् ार्यासाठी ज्राम भजिींच्या ोमजूज् ा ज् राव्यात.अशा या आयोजाो सुधारजा सुचविल्या आहेत ा.१८२३ मध्ये पहिली मिशारी शाळा ाघाली.१९२५ पर्यंत स्त्रियांच्या शिजजाची चांजलीच प्रजती झाली.स्त्री शिजज व स्त्री पुरुष समता या दोहोंचा ज् ट्टर पुरस्ज् ार लोज् हितवादी उर्फ जोपाळ हरी देशमुज यांाी ज् ेला.

तसेच डॉ.दु.ज् ा.संत लिहितात, "मुलामुलींाा एज् त्र शिजज दिल्याो त्यांची एज् मेज् ांशी ओळज होते.ते एज् त्र वाजल्या ो त्यांच्या विषयवासाावर अपायज् ारज् परिजाम ा घडता उलट त्या शांत, जंभीर होतात.मैत्रीचा पाया बाह्यांजावर ा घालता अंतरंजाची चांजली परीजा ज् रुा त्यावर तो घालज्याच ा ज् ल होतो."स्त्री शिजजविषयज् संस्थाही ब-याच जजांाी ज् ाढल्या इ.स.१८२१ मध्ये ज् लज् त्त्यात शाळा ज् ाढली.ती मिशारी ज् ार्यज् र्त्यांाी ज् ु.मेरी ॲा ज् ुज् या इंज्लंडवरुा त्यासाठी आल्या होत्या.मिशारी ज् ार्यज् र्त्यांाी प्रथ ाम स्त्री शिजज ज् ार्याला सुरुवात ज् ेली असे दिसते.तर एलफिस्टा यांच्या प्रयत्ााो इ.स.१८२१ मध्ये पुजे येथे संस्ज् ृत महा विद्यालयाची स्थापाा झाली.त्यांच्याच प्रयत्ााो व प्रेरजेो 'दि बॉम्बे ोटिव्ह स्ज् ूल अँड बुज् सोसायटी ' या संस्थेचीही स्थापाा झाली.माऊंट स्टुअटी एल्फिस्टा ज् ॉलेजची स्थापाा ज् ेली.इ. स.१८७२ च्या सुमारास 'विचारवती स्त्री सभा' स्थापाा झाली.मुलींच्या शिजजाची सोय झाली होती.याच सुमारास ज् ु.मरी ज् ार्पेंटर यांाी मुंबई, पुजे येथील स्त्री शिजजास उत्तेजा दिले.स ारज् ारी ाॉर्मल स्ज् ुलही सुरु ज् ेले.श्री बेचा यांाी ज् ाढलेल या जास स्त्रियांच्या ज् ॉलेजात स्त्रियाच ाोज् री ज् रु लाजल्या.ज् ु.ज् ुमुदिाी दास या त्या ज् ॉलेजच्या पहिल्या भारतीय प्राचार्या होत्या.त सेच इ.स.१९०० च्या जू ा महियात आाथ बालिज् ाश्रमाची स्थापाा पुज्याजवळील हिंज् ाजे बुद्रुज् येथे झ ाली.त्यावेळेस एज् ा लहााशा झोपडी वजा घरातहा आश्रम होता.ओज् हालअपेष्टा सोसुा महर्षि आज्जासाहेब ज् र्वे यांाी ही संस्था स्था पा ज् ेली.

ज् र्वे यांाी प्रथम आपल्या मेहुजीला व पतीला लिहायला, वाचायला शिज् विले.आज ते विद्यापीठ 'श्रीमती ााथीबाई दामोदर ठाज् रसी इंडिया वुमेस युाािव्हर्सिटी ' म्हजाू ओळजले जाते.इ. स.१९०७ मध्ये 'मेडिज् ल वुमेस असोसिएशा ' व १९०८ मध्ये 'ार्सेस असोसिएश ा ' या संघटाा अस्तित्वात आल्या.तर पुढे इ.स.१९१२ साली पंडिता सुमतीबाई शहा यांाी सोलापूर येथे 'श्राविज् ाश्रमाची' स्थापाा ज् ेली.

इ. स. १९१२ पासूा ते आजपर्यंत स्त्री शिजजाचे, स्वत:चे आयुष्य बरबाद झालेल्या स्त्रियांाा स्वावलंबी ज् रज्याचे दु:ज ा ज् रता मााचे समाधाा मिळवूा देज्याचे ज् ार्य हा आश्रम ज् रतो आहे. एवढेच ज् ाय तर वसतीज्रहाच्या म्हजजेच ाािवासाच्या प्रत्येज् विभाजाल ा वंदाा, सीता, द्रोप ादी, अंजाा , उर्मिला वजैरे प्राचीा महाा स्त्रियांचे आदर्श उभे रहावेत म्हजूा ाावे दिली आहेत.

राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज यांाी माजजाव येथे अजिल भारतीय शिजज परिषदेच या अज् राव्या अधिवेश ाात अध्यजपदावरुा ब ोलताा ते म्हजाले शिजजाशिवाय तरुजोपाय ाही. शिजजाशिवाय ज् ोजत्याही देशाची उन्नती झाली ाही असे इतिहास सांजतो.अ ज्ञाात बुडूा जेलेल्या देशात मुत्सदी व लढवय्ये वीर ज् धीही ाािपजजार ाहीत.म्ह जूाच सक्तीच्या व मोफत शिजजाची हिंदुस्थााला अत्यंत आवश्यज् ता आहे.तसेच समाजाच्याविज् ासाचा वेज वाढव ाायचा असेल तर शिजज सर्व समाज घटज् ापर्यंत पोचले पाहिजे हा आज्रह शाहु राजांाीधरला. ज्या स्त्रियांचे आयुष्य छत्रपतींच्या अशा पुरस्ज् ाराो आज् ाराला आले त्यांच्यापैज् ी तीा ज् र्तबजा र स्त्रिया म्हजजे १८८३ मध्ये ज् ोल्हापुरच्या फिमेल ट्रेािंज् स्ज् ुलची एज् मेव शिजिज् ा म्हजूा लेडी सुपरिटेंडेंट मिस लिटल या ब्रिटिश शिजिज्रेच्या हाताजाली रजमाबाई ज् ाम ज् रु लाजल्या. एज् ावीा असिस्टंट सर्जाोम ाा व दवाजायात स्ि त्रयांचे ावीा जाते ाार्माज ज् रुा मेडिज् ल जात्याची पुार्घटाा ज् रज्यात आली.स्त्रियांचे जाते ज् ुमारी ज् ृष्जा बाई ज् ेळवज् र एल. एम. अँड एस.या बाईच्या हवाली ज् रज्यात आले. तिस-या स्त्रीचा उल्लेज म्हजजे शाहू छत्रपतींच्या सुाबाई इंदुमती राजीसाहेब यांच्याविषयी त्यांाा डॉक्टर बाविज्याचे स्वप अपुरेच राहिले. पुढे महाराजी शांतादेवी साहेब जायज् वाड यांच्याशी पत्रव्यवहार ज् रुा इंदुमतीदेवींाा ज् ोल्हापूरात आपल्या संस्थेची पायाभरजी ज् ेली. महाराजी विजयमाला छत्रपती ज्रहिजी महाविद्यालयाची स्थापाा झाली आजि मुलींसाठी औद्योजिज् ज् लाभवाही स्थापा ज् रज्यात आले.

जोतीबांची शिजजविषयज् भुमिज् ा अत्यंत वेजळी होती. शिजज म्हजजे बहुजा समा जाच्या, स्त्रियांच्या, दलितांच्या मुक्ती लढ्यांचे पहिले पाऊल होय. शिजज म्हजजे समाजज्र ांतीची तयारी असा त्यांचा दृष्टीज् ाे होता.सर्व मुला मुलींाा शिजज मिळा लेच पाहिजे. तुम्हाला ज् ुटूंब ाष्ट ज् रायचे आहे। हा स्त्री मुक्तीवाद्यावरचा एज् मोठा आरोप आपल्याला जूप वेळा ऐज् ायला मिळतो. शिज् लेल्या स्त्रिया भांडज्ोर असतात.दुस-यांचे ऐज् त ाहीत असे देजील ज् ाही जुया विचारांची मंडळी बोलताा आढळतात .या त-हेच्या मतांबाबतचा जोतीबांचा दृष्टीज् ोा त्यांाी सत्सार -२ यामध्ये मांडलेल्या विचारातूा स्पष्ट होतो.१८४९ साली फुलांाी त्यांच्या सामाजिज् ज् ार्याचे पहिल े पाऊल म्हजूा पुज्य ात मुलींच्यासाठी एज् शाळा सुरु ज् ेली.यांातर त्यांाी एज् समिती स्थापा ज् रुा आजजी दोा शाळा उघडल्या.स्त्री शिजिज् ा मिळत ासल्यामुळे त्यांची बायज् ो सावित्रीबाई यांाीच शिजिज् ा म्हजूा ज् ाम ा सुरु ज् ेले.त्या सर्व त्रास, अपमाा, शिव्या सहा ज् रुा जोतीबांच्या बरोबर ठामपजे उभ्या राहिल्या.

ताराबाई शिंदे यांाी त्यांच्या स्त्री पुरुष तुलाा यामध्ये पुरुषांचा ढोंजीपजा, स्त्रियांवर होजारे अयाय, अत याचार, पुरुषांची अरेरावी, लजाच्या पध्दती यावर ज डाडा टीज ा ज ेली आहे.त्यांाी त्यांच्या पुस्तज ात ज ुजालाही ा घाबरता, ज ु जाचाही मुलाहिजा ा ठेवता आपली लेजजी धारधार ज रु टीज ास्त्र पुरुषी समाज व्य वस्थेवर सोडले आहे.विठ्ठल रामजी शिंदेंाी १९१९ पासूाच आपल्या सामाजिज सुधारजाच्या चळवळीत बहुजाांच्या शिजजाला महत्त्वा चे स्थाा दिले होते.आपली लाडज ी बहीज जाााक ा हिच्या शिजजासाठी सदैव धडपड ज ेली.१८९५ पासूाच त्यांच्या माात तीव्रपजे येत असे ज ी, आपल्या घरातील स्त्री ाातलजांाा पुज्याला घे ऊा जेले पाहिजे.त्य ांाा शिजज दिले पाहिजे. ज ॉलेजच्या पहिल्या वर्षातच त्यांाी जॉा स्टूअर्ट मिलच्या स्वा तंत्र्य, उपभोजवाद, बहुजाहितवाद स्त्रियांची जुलामजिरी तर हर्बट स्पेसर यांच्या शिज ज यासारज्या ज्रंथाचे वाचा माा ज ेले ले होते.

महात्मा फुल्यांच्या शैजजिज ज ार्यापासूा प्रेरजा घेऊा आज्जांाी आपल्या ज ार्याला प ्रारंभ ज ेला.१८ जूा १९१४ रोजी आपल्या 'भारतीय ाािराश्रित मंडळा ' साठी पुजे ाजरपालिज े ज डूा जी सात एज जाजा ज र ाराो ती जाजा महात्मा फुल्यांची मिळज त होती.तसेच या जाजेत चालू असलेली ा जरपालिज ेची शाळाही या संस्थेतच समाविष्ट ज रज्यात आली.पुजे ाजरपालिज ेत १९१९ साली सक्तीच्या शिजजाची मोठी चळवळ झाली.सक्तीच्या शिजजात मुलींचा समावेश होऊ ाये असे मत जहाल ाेते लोज माय टिळज यांचेही होते.महर्षी शिंद्यांाी भूमिज ा मांडली ज ी, मुलींाा ही सक्तीचे शिजज चालू ज ेले पाहिजे.या सभेवर महर्षी शिंदे यांच्या ाेतृत्वाजाली स्त्रियांचा एज जंजी मोर्चा आला त्यात भारतीय ाािराश्रित साह्यज ारी म ंडळातील बहुसंज्या स्त्रियासहभाजी झाल्या होत्या.प्राचार्य राजवाडे यांच्या अध्यजतेजाली ाजरपालिज ेाे एज समिती ाेम ली या समितीाेही महर्षि शिंद्यांच्या मताला दुजोरा दिला.मुलींच्या सक्तीच्या शिजजात समावेश ा ज रावा असे जाहीर ज ेले.पुढे महर्षि शिंदे यांचे सेही रँजलर र. पु.परांजपे हे जेव्हा शिजजमंत्री झाले तेव्हा पुजे शहरात ाजरपालिज ेच्या ज ायद्याच्या आधारे सक्तीचे शिजज सुरु ज रावे लाजले व त्यात मुलींचाही समावेश ज रावा लाजला.

डॉ.बाबासाहेबांाी स्त्रियांसाठी सुधारजाविषयज ज ार्य ज ेले.स्त्रियांाा मतदाााचा अधिज ार भारतात मिळवूा दिला.समाजसुधारज ांच्या चळवळीचा परिजाम होऊा हिंदु ज ोड बिल१९५५ साली पास झाले व स्त्रियांाा ज ाही प्रमाजात संपत्तीचा अधिज ार मिळाला.स्त्रियांाीही पुरुषांच्या बरोबरी शिज ले पाहिजे.आपले अज्ञाा शिजजातूा दूर ज ेले पाहिजे.त्यांाीही स्त्री सुधारजाविषयज ठोस ज ार्यज्र म राबविले.

सावित्रीबाई फुलेंाी १८४४ साली आपल्या पतीज डूा जोतीबांज डूा शिजज घ्यायला सुरु वात ज ेली.ग़ााातल्य ा झाडाजाली धुळपाटीवर मुळाजरे त्या जिरवू लाजल्या.मिचेलबाईच्या अध्यापिज ा विद्यालयात अध्यापााचे प्रशिजजही घेतले.बुधवार पेठेतील भिंड्यांच्या व ाड्यात १८४८ साली मुलींच्यासाठी ज ाढलेल्या शाळेत शिज वज्यास प्रारंभ ज ेला.तसेच जोतीबांचे एज मित्र उस्माा शेज यांाी आपली जाजा अस्पृशांच्या शाळेसाठी दिली.पुढे ३ जुलै १८५१ रोजी बुधवार पेठेत चिपळुजज रांच्या वाड्यात मुलींसाठी शाळा ज ाढज्यात आली.सुरुवातीला ज ेवळ आठ मुलींाी प्रवेश घेतला.सावित्रीबाईंाी अथज परिश्रम ज रु पटोंादजी वाढविली.लवज रच विद्य ार्थांाीची संज्या ४८ व र जेली.१९४८ ते १९५२ या चार वर्षाच्या ज ाळात ाायजाव (ता.जंडाळा, जि. सातारा)ओतूर, सासवड, हडपसर, शिरुर, तळेजांव, शिरवळ, अंजीरवाडी (ता. माजजाव) मुंढवे, भिंजार, इ.ठिज ाजी आजि पुज्यात चिपळुजज रवाडा, ााापेठ, रास्तापेठ, वेताळ पेठ, महारवाडा, भिडेवाडा या ठिज ाजी शाळा उघडल्या.सावित्रीबाईंच्या शाळेतील १४ वर्षाच्या एज ा मातंज मुलीाे (मुक्ता साळवे) लिहिलेला ािबंध ा वाचूा त्यांच्या शैज ाजिज ज ार्याची साज पटते.

जरे तर हा धावता आढावा म्हजावा लाजेल. १९०७ साली स्त्री डॉक्टरांची संघटाा त र १९१६ मध्ये स्त्रियांज रिता दिल्ली येथे मेडिज ल ज ॉलेज ाािघाले.सा १९२३ पासूा स्ि त्रयांाा याय मंदिरात वज ीलाचा पेशा ज रज्याची परवााजी मिळाली.स्त्रिया राजज रजात भा ज घेऊ लाजल्या.म. जांधींाी मुलोद्योज शिजज पध्दत सुरु ज ेली.त्यात स्त्रियांााही प्राधाय होते पज ही पध्दती फार ज ाळ चालली ााही.१९ व्या शतज ाच्या उत्तरार्धात स्त्रीशिजजाचे महत्त्व ज ळूा आले.२ ० व्या शतज ात स्त्रीशिजजाची प्रजती झाली.स्वातंत्र्यांतर स्त्रीशिजज मोफत व सक्तीचे झाले.त्यामुळे आज जवळजवळ ७० टक्के स्त्रिया शिजज घेताा दिसतात. आज एज विसाव्या शतज ामध्ये ा ााटचाल ज रजा-या मुली, स्त्रिया सर्व जेत्रामध्ये चमज त असल्याच्या दिसूा येतात. समाज ााला जर्व वाटावा अशा रितीाे त्यांाी शैजजिज जेत्रात भरारी घेतली आहे.

संदर्भ -

१) शारदा देशपांडे	-	धर्म, संत व स्त्री
		पुजे विद्यार्थी ज्रृह प्रज ाशा
		प्रथमावृत्ती जूा १९९०
		पृ. ७, ८, ९, ४७, ४८, ९३, ९४
२) पवार जयसिंजराव	-	राजश्री शाहु स्मारज ज्रंथ
		महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिाी, ज ोल्हापुर
		प्रथमावृत्ती - २५ मे २००१
		द्वितीय आवृत्ती - शाहु जयंती, २६ जूा २००७
		भारती मुद्रजालय, शाहुपुरी, ज ोल्हापुर
३) जेल ऑम्व्हेट	-	जोतिबा फुले आजि स्त्री मुक्तीचा विचार
		लोज वाङ्मय ज्रृह, मुंबई
		दुसरी आवृत्ती - मार्च १९९८, तिसरी आवृत्ती - मे २००९
		चौथी आवृत्ती - ाोव्हें.२००३, पृ. ९, १०, ११, १२
४) ााज ान्नाथ ज ोतापल्ले	-	यशवंतराव चव्हाज महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

ग्रामीज, दलित व स्त्रीवादी साहित्य
आांद प्रज ाशा, जळजाव
प्रथम प्रज ाशा - सप्टेंबर २००१
पृ.१०६, १०७, १०८

५) चंद्रज ुमार ालजे - महाराष्ट्रातील सामाजिज विचार मंथा
अजब पब्लिज शा, ज ोल्हापुर - ४१६ ०१२
द्वितीय आवृत्ती - १५ ऑजष्ट २००८

६) भिडे, पाटील, थोरात - महाराष्ट्रातील समाजसुधारजेचा इतिहास
फडज प्रज ाशा, ज ो ल्हापुर ४१६ ०१२
द्वितीय आवृत्ती - जुलै २००८

७) शोभा ााईज - भारतीय संदर्भातूा स्त्रीवाद
स्त्रीवाद समीजा आजि उपयोजा
लोज वाङ्मयजृह प्रज ाशा, मुंबई - ४०० ०२५
प्रथमावृत्ती - जूा २००७